

Studije

Pregledni članak UDK 130.32 Taylor, C., Bernstein, R. J.
Primljeno 12. 1. 2015.

Vladimir Nocić

Ilije Birčanina 5/1, RS–18000 Niš
vnocic@yahoo.com

Recepcija Hegelove društveno-političke misli u djelu Charlesa Taylora

Bernsteinova kritika Taylorove interpretacije Hegela

Sažetak

Ovaj se rad bavi razmatranjem uloge koju Hegelova socijalno-politička filozofija igra u suvremenoj angloameričkoj filozofskoj tradiciji, s posebnim naglaskom na recepciju Hegelove filozofije od strane Charlesa Taylora. U tu svrhu autor polazi od kritike Richarda J. Bernsteina koju ovaj filozof upućuje Tayloru, povodom njegove studije o Hegelovoj filozofiji. Putem obrade dva osnovna pojma na kojima se temelji Taylorova recepcija Hegela: ekspresivističkog određenja sebstva i običajnosti, autor pokazuje da su ovi problemi u svom korijenu nerazdvojivi, odnosno da predstavljaju samo dva vida osnovnog problema koji se tiče određenja subjekta unutar zajednice u kojoj se obrazuje prilikom interakcije s drugima. Autor zaključuje da se Bernsteinova kritika Taylorove studije ograničava uglavnom na spoznajno-teorijske, dok zanemaruje društveno-političke aspekte Hegelove filozofije. Zbog toga je nedostatna da na zadovoljavajući način odredi važnost Hegelove filozofije objektivnog duha u suvremenom društveno-političkom kontekstu, koju u sklopu angloameričke tradicije najadekvatnije određuje Taylor.

Ključne riječi

Charles Taylor, Richard J. Bernstein, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, običajnost, ekspresivizam, sebstvo, samointerpretacija, hermeneutika, *praxis*

Uvod

Opus Richarda J. Bernsteina oduvijek je bio mjesto posebne prijemčivosti i otvorenosti za nalaženje suptilnih veza ali i značajnih razlika između duhovnog nasljeđa kontinentalne filozofije i angloameričke tradicije. Tijekom svog višegodišnjeg rada ovaj mislilac trudio se pokriti širok spektar filozofskih problema. Prije svega, trudio se na svojevrsan način povezati pragmatizam i hermeneutiku, u čemu se može uočiti sličnost njegovog projekta s Habermasom, s kojim je uvijek bio uključen u živu debatu. Potom, nastojao je razmotriti i dalje razvijati osnovne postavke mislilaca frankfurtskog kruga, prvenstveno onih koji su okrenuti k tamnijoj strani moderne i veberovskog diferenciranog određenja pojma racionalnosti – Marcusea, Horkheimera i Ador-

na. Naposljetku, Bernstein uvijek pokušava istaknuti i razriješiti one napetosti koje se javljaju unutar sklopa »postmetafizičkog« misljenja koje započinje s Nietzscheom i Heideggerom, pa se nastavlja kod Lyotarda, Rortya, Foucaulta i Derridaa, uvijek ostajući kritički nastrojen prema konvencionalnom razlikovanju između kontinentalne i angloameričke filozofije, razlikovanju koje smatra prvenstveno »ideološkim« (Bernstein, 2000: 9).

Posebno zanimljivu temu čini njegov odnos prema suvremenoj recepciji Hegela unutar angloameričke tradicije,¹ koja se najprije javila kod američkih pragmatista Peircea, Jamesa Deweya, a potom i kod analitičara takozvane oksfordske škole tokom druge polovine dvadesetog stoljeća. Pored isticanja povijesnog značaja Hegelove spekulativne misli koji je u suvremenoj recepciji oduvijek bio određen dvojako – bilo u cilju kritike i odbacivanja metafizičkih postavki apsolutnog idealizma, bilo u cilju ispitivanja njegove uloge u suvremenoj filozofskoj paradigmi – Bernstein kroz prizmu odnosa filozofa angloameričke tradicije prema Hegelu pokušava ukazati na uvijek žive probleme unutar diskursa klasičnog njemačkog idealizma. Upravo u tom kontekstu smatra da je Charles Taylor, u jednoj od najopsežnijih studija o Hegelu na engleskom govornom području, iznimno zaslužan za očuvanje aktualnosti onih filozofskih problema koji se poklapaju s misaonim tokovima angloameričke tradicije. Međutim, izgleda da Bernstein previše prostora pruža razmatranju odnosa analitičke filozofije prema hegelijanstvu, kao i za naglašavanje njegove metafizičke note koja je pobrala najbrojnije kritike, u drugi plan smjestivši socijalno-političke uvide Hegelove misli, koji u današnjoj društvenoj i političkoj teoriji igraju ključnu ulogu.

U svojoj analizi pokušat ću ukazati na one aspekte koji izmiču Bernsteinovoj kritici Taylorove interpretacije Hegelove filozofije, a koji su, zapravo, vrlo važni za njegov vlastiti filozofski projekt: nalaženje kriznih točaka u tradicijama filozofskih škola koje su relevantne u okviru suvremenog demokratskog pluralističkog društva. Ti aspekti se velikim dijelom odnose na socijalnu i političku filozofiju mladog Hegela, koja je imala formativni utjecaj na neo-marxiste zapadne tradicije: posebno Lukácsa, Korsch, Blocha i Marcusea. Premda spominje ovaj utjecaj, Bernstein prebrzo prelazi preko njega ne bi li više vremena posvetio pretresanju uloge i značaja kasnijih Hegelovih spisa za analitičku filozofiju. Utjecaj socijalno-političkih spisa, međutim, ključan je jer su u svojim pokušajima da formuliraju jednu normativnu društvenu teoriju neki od suvremenih kritičara upravo orijentirani prema tim aspektima Hegelove misli.

Stoga će autor najprije pružiti pregled osnovnih kritičkih zamjerki koje Bernstein iznosi u svojoj studiji Taylorovog djela. Potom će, preko razmatranja Taylorove ekspresivističke dimenzije sebstva, pokušati ukazati na Bernsteinovu »slabiju« verziju tumačenja ovog pojma, prije svega zbog njegovog inzistiranja na nedostatku dimenzije praktičkog djelovanja u Taylorovom određenju ekspresivizma. Autor smatra da je ekspresivizam kao pojam mnogo bogatiji i da ima daleko složeniji odnos s filozofskom tradicijom iz koje potječe nego što na to upućuje Bernstein, što se i uočava u kasnijim Taylorovim radovima, u kojima se ovaj pojam povezuje s kasnijim određenjem subjekta kao samointerpretirajuće životinje. No, moramo biti pravični i uzeti u obzir to da je Bernstein u tekstu na koji se oslanjamo bio ograničen, budući da Taylor u to vrijeme još nije bio napisao studiju *Hegel and Modern Society* (1979), kao i činjenicu da je pojam subjekta kao samointerpretirajuće životinje konsekvantnije razvio tek u svojim kasnijim djelima *Human Agency and Language* (1985) i *Sources of the Self* (1989).

U trećemu dijelu autor se fokusira na ulogu Hegelove političke i socijalne misli, razvijene u okviru filozofije objektivnog duha, a koja kod Taylora zauzima istaknuto mjesto, pokazujući da ona predstavlja najpogodnije tlo za mogućnost spajanja hermeneutičke tradicije i praktičke filozofije, što je od velike važnosti ne samo za Taylorov već i za sam Bernsteinov filozofski projekt. Od posebnog značaja bit će razmatranje pojma običajnosti (*Sittlichkeit*), kao i njegovo razlikovanje od Kantovog određenja moralnog subjekta. Pri tome će nam poslužiti razmatranja Nicholasa H. Smitha koja se, između ostalog, bave odnosom hermeneutike i etike kod Taylora. Pojam običajnosti Hegel najprije razvija u spisima jenskog perioda, a taj je pojam, kako za Taylora tako i za određene suvremene socijalne i političke teoretičare, od ključnog značaja. Posljednje poglavlje poslužit će za usporedbu i sumiranje stavova iznijetih u prethodnom dijelu rada kao i za ukazivanje na ulogu Hegelove društveno-političke filozofije u suvremenoj društvenoj kritici.

1. Bernsteinova kritika Taylorove interpretacije Hegela

Prema Bernsteinu, Taylor je jedan od rijetkih mislilaca angloameričke tradicije koji Hegelu prilazi iz perspektive aktualnosti njegove misli za suvremeni sociološki, povijesni i kulturni kontekst. Međutim, kod njega isto tako nailazimo na osjetljivost prema povijesnom i kulturnom kontekstu u kojemu se formirala njemačka klasična filozofija, što ga odvaja od ostalih angloameričkih filozofa koji su taj problem uglavnom zaobilazili u svojim kritikama hegelijanstva (Bernstein, 2000: 70).

Nakon nekih općih kritika koje mu upućuje zbog nekoherentnosti, nepovezanosti i Taylorovog inzistiranja na određenim temama dok druge probleme ostavlja u sjeni (Bernstein, 2000: 69), Bernstein se uglavnom fokusira na dva od tri osnovna problema njegovog djela, oko kojih Taylor strukturira svoju interpretaciju: na prirodu ljudske subjektivnosti i njeno mjesto u svijetu; potom na problem nužnosti, dok treći problem – interpretaciju filozofije objektivnog duha – samo načinja. U ovoj analizi pokazat će da su prvi i treći problem Taylorove interpretacije, koji se tiču razmatranja subjektivnog i objektivnog duha, neraskidivo povezani jer predstavljaju osnovne elemente kasnije Hegelove sinteze ova dva pojma u apsolutu. Što se tiče obrade filozofije objektivnog duha, Bernstein, premda tvrdi da je to najkonsekventniji i najjači dio Taylorovog djela (Bernstein, 2000: 84), ovom problemu posvećuje najmanje prostora. To je u najmanju ruku čudno jer proturječi čitavom Bernsteinovom filozofskom projektu, koji se velikim dijelom kreće unutar pojmovnih okvira *praxisa* i hermeneutike, i za čiji razvoj filozofija objektivnog duha predstavlja najpodesnije tlo. Bernstein se Hegelu kasnije vraća samo u naznakama, nikada ne uzevši u razmatranje spise jenskog perioda koji su formativni za kasniju Hegelovu političku i društvenu filozofiju, kao i za skorije napore nekih kritičara da zasnuju jednu normativnu društvenu teoriju unutar sklopa postmetafizičkog mišljenja.

Drugim problemom, koji se tiče pojma nužnosti, u ovom radu se nažalost ne možemo baviti zbog njegove prevelike složenosti. Bit će dovoljno napomenu-

1

Tekst na koji se prvenstveno oslanjam u ovom radu, prigodno nazvan »Zašto Hegel sada?«, kritička je studija djela Charlesa Taylora *Hegel* (Cambridge University Press, Cambridge, 1975). Tekst na srpskom jeziku objavljen je u

zborniku pod nazivom *Odgovornost filozofa*, koji je nastao u okviru projekta Beogradskog kruga, u suradnji s New School of Social Research 2000. godine.

ti da Bernsteinova kritika Taylorove interpretacije nužnosti (Bernstein, 2000: 81), pored toga što smatra da je ova interpretacija isforsirana i nedovoljno dobro artikulirana, pojam nužnosti promatra jedino s aspekta dijalektičkog kretanja pojma unutar sistema logike. Međutim, u jednoj od najdetaljnijih studija o Hegelovoj društvenoj i političkoj filozofiji, *Um i revolucija*, Marcuse razmatra upravo ovaj odnos mogućnosti i nužnosti koji Hegel preuzima iz Aristotelove filozofije ne bi li odredio njegov kritički potencijal za zasnivanje društvene teorije (Markuze, 1987: 133–135).

1.1. Ekspresivistička dimenzija sebstva

Bernstein u svojoj kritici polazi od modela kojim Taylor želi odrediti koncepciju sebstva koja bi se radikalno odvojila od klasične koncepcije izražene u osnovnoj dihotomiji subjekta i objekta. Taj model je trostruk. Na prvom stupnju, koji potječe iz antičke misli i održava se sve do srednjeg vijeka, sebstvo samo odražava kozmički poredak ideja, čiji je i sam dio. Drugi stupanj rezerviran je za klasičnu koncepciju sebstva koja se, nasuprot svijetu koji je objektivirala, postavlja kao »samodefinirajuća« (Bernstein, 2000: 70–71). Na trećemu stupnju »svaka ljudska aktivnost i čitav ljudski život promatraju se kao ekspresije« (Taylor, 1975: 14). Ali ovaj vid ekspresivizma razlikuje se od njegovog romantičkog, odnosno reprezentativnog određenja kao izražavanja neke unaprijed određene ideje, ili u unutrašnjosti individue skrivenog smisla. On je, nasuprot tome, »realizacija nečega što osjećamo ili želimo« (Taylor, 1975: 14). Interesantno je napomenuti da ovakvo određenje ekspresivizma Taylor razvija pošavši od Herderovih ogleda o jeziku na koje ga je uputio Isaiah Berlin (Taylor, 1995: 79), tako da ono posjeduje i jednu bitno komunikativnu dimenziju. Hegel se od svojih prethodnika razlikuje po tome što, tvrdi autor, ovaj pojam uzima kao polaznu točku u svom prevladavanju sve dublje razlike između teorijskog i praktičnog znanja koja je svoj vrhunac doživjela u Kantovoj filozofiji. Putem sinteze »konfliktnih zahtjeva radikalne slobode i integralne ekspresije«, Hegel izvodi sintezu kroz »postuliranje kozmičkog duha, koji (...) živi kroz individue koje ga *izražavaju* putem svojih misli i djela«, čime ostvaruju zahtijevanu slobodu (Bernstein, 2000: 73).

Što zapravo Bernstein na ovom mjestu prigovara Tayloru? On tvrdi da Taylor u svojim pokušajima da ekspresivizam odvoji od klasičnih koncepcija sebstva te razlike ne određuje sasvim jasno jer u svom određenju prvenstveno prati putanju teorijskog znanja, dok ignorira praktičku dimenziju života koja je određena još kod Aristotela u pojmu *phronesis*. Bernstein pokušava ukazati na one Taylorove odlomke koji idu u prilog spomenutoj tezi, gdje on tvrdi da »zamisao ljudskog života kao ekspresije ne vidi ekspresiju samo kao ostvarivanje svrha, već kao i rasvjetljavanje tih svrha« (Taylor, 1975: 17). Ali na ovom mjestu Bernsteinu ne samo da izmiče preklapanje ovako određene ekspresije u prvom dijelu rečenice s praktičkim djelovanjem već on zamjenjuje *praxis* i hermeneutički postupak jer određenje praktičkog vida ekspresivizma promatra u ulozi rasvjetljavanja svrha, dok se on iscrpljuje upravo u njihovom ostvarivanju. Ispravnije bi bilo kazati da je to rasvjetljavanje svrha nošeno hermeneutičkom dimenzijom ekspresivizma koja se odigrava kroz posredovanje jezika. Svakako da su u ispoljavanju ekspresivističke dimenzije subjekta praktično djelovanje, kao otjelovljenje jedne »niti« (odnosno određenog aspekta) sebstva i njegova samointerpretacija neraskidivo povezani, ali ih poradi analize moramo razdvojiti kako bismo jasnije odredili ulogu oba ova momenta u konstituciji sebstva. Također, u Taylorovim tekstovima uvijek se, ako ne eksplicitno, onda implicitno, upućuje na to da subjekt sebe

izražava, odnosno »otjelovljuje« unutar zajednice, kroz interakciju s drugima koja predstavlja formativni element sebstva. Stoga je pogrešno svoditi ekspresivizam na teorijsko znanje kada on od samog svog početka posjeduje dimenziju praktičkog djelovanja. Zanimljivo je što Bernstein svoj filozofski poduhvat uvijek smješta upravo između ove dvije sfere koje pokušava objediniti – *praxis* i *hermeneia* – pa je pomalo čudno što Taylorovo određenje sebstva promatra samo kao teorijski vođeno. Iako, pored ovog, moglo bi se reći, deficitarnog tumačenja pojma ekspresivizma, u jednoj stvari moramo se složiti s Bernsteinom. U pravu je kada kaže da Taylor u svojoj studiji propušta u potpunosti rasvijetliti praktičku dimenziju ovog pojma. Međutim, Taylor, možda čak i potaknut kritikama upućenim njegovoj prvoj studiji o Hegelu, tu dimenziju konsekvantnije razvija u svojoj sljedećoj studiji o ovom misliocu, na koju ćemo se, u pogledu iznesenih problema, kasnije nadovezati.

Također je čudno što Bernstein u svojoj kritici ekspresivizma uopće ne spominje značaj hermeneutike (odnosno, spominje je u sasvim drugom kontekstu), koja je ključna za još jedno Taylorovo određenje čovjeka: njegovo određenje kao samointerpretirajuće životinje, što predstavlja očiglednu referencu i odgovor na tradicionalno određenje čovjeka kao racionalne životinje (*animal rationale*). Ova hermeneutička ideja ne samo da odvaj a znanosti o čovjeku od prirodnih znanosti već sažima različite »konceptije sebstva, samorazumijevanja i povijesti«, posebno u radovima Diltheya, Gadamera i Habermasa, čijim se radovima Taylor inspirirao (Taylor, 1985b: 15–57; 1985a: 45). Osnovna je ideja koja prati ovo određenje ta da je svaka ljudska gesta, svako izražavanje osjećaja, želje ili volje, odnosno svaki vid artikulacije, već u određenom smislu interpretacija jer se svaki osjećaj, želja ili čin volje sa svoje strane konstituir a u nekoj situaciji koja zahtijeva jedno predrasumijevanje. Objašnjavajući tu ideju, Taylor striktno kaže: »u ljudskom životu ne može se javiti osjećaj koje nije interpretiran; interpretacija je konstitutivna za osjećanje« (Taylor, 1985a: 63), što predstavlja sažet opis hermeneutičkog kruga koji se, napustivši uske okvire svoga važenja koje se primarno odnosi na praksu interpretiranja tekstova, sada prenosi na svaki aspekt ljudskog djelovanja u zajednici. Također, bitno je napomenuti da je ideja čovjeka kao samointerpretirajuće životinje, između ostalog, bila jedan od osnovnih elemenata za kasniju komunitarističku kritiku koju Taylor s još nekolicinom filozofa poduzima protiv poimanja individualnosti unutar političkog liberalizma (vidi, npr. Taylor, 1995: 181–203).

2. Taylorova interpretacija Hegelove filozofije objektivnog duha

Iako kaže da razmatranje objektivnog duha predstavlja najutemeljeniji dio Taylorovog djela, Bernstein tom pregledu posvećuje samo jednu stranu. Međutim, ovaj dio ključan je za naš rad, kao i za sam Bernsteinov projekt ujedinjenja hermeneutičke tradicije i praktičnog djelovanja, koji se tek na ovom stupnju valjano može izvršiti. U svojoj studiji o Hegelu, raspravljajući o pojmu običajnosti, Taylor se uglavnom poziva na *Enciklopediju, Filozofiju prava* i *Filozofiju povijesti*, odnosno na one dijelove koji se bave razmatranjem filozofije »objektivnog duha«, dok rijetko spominje njegove rane spise (prije svega *Sistem običajnosti*, 1990). Taylor filozofiju objektivnog duha tumači unutar tri strukturno povezana okvira (Taylor, 1975: 365–366):

- 1) *ontološki okvir*, u kojem apsolutni duh (*Geist*) dolazi do samorealizacije unutar ljudske zajednice; u ovom sklopu za Taylora ključnu ulogu igra pojam otjelovljenja (*embodiment*).

- 2) *povijesni okvir*, u kojem se postavke Hegelove društvene i političke teorije vezuju za aktualnost francuske revolucije i odjek koji je imala u njemačkim duhovnim i političkim krugovima toga doba;
- 3) *politički okvir*, u kojem pokušava izmiriti proturječnosti moralne autonomije i zajednice koja je sačinjena od moralno autonomnih individua.

Premda Taylor počinje razmatranjem ontološkog okvira, nas prvenstveno zanima treći okvir, unutar kojeg pojam *Sittlichkeit*² igra ključnu ulogu. Ovaj se pojam konstituira na kritici moderne teorije društva, koju su pružili Hobbes u teoriji prirodnog prava i Rousseau u teoriji društvenog ugovora, kao i na kritici Kantove teorije subjektivnosti koja se direktno nadovezuje na spomenute teorije. Putem kritike Kantovog određenja moralne autonomije, za čiji kriterij racionalnosti tvrdi da »svoju radikalnu autonomiju prodaje po cijenu praznine«, Taylor pokušava Hegelov pojam *Sittlichkeit* suprotstaviti Kantovom pojmu *Moralität*. Zbog toga što slobodu određuje kao apstraktan, formalni princip, Kant ne može pojam etičke dužnosti pomiriti s čovjekovim životom u zajednici koja zahtijeva određena sadržajna određenja jer čovjeka definira kao individualnu racionalnu volju (Taylor, 1975: 370–375). Za razliku od ovoga, Hegel moralnu dužnost promatra kao zasnovanu na ustanovljenim normama javnog života i praksama jedne zajednice, u kojoj individualna volja predstavlja integralni dio veće cjeline. Osnovna odlika ove zajednice je da ona postoji već prije svakog određenja (u čemu se nazire aristotelovski moment), dok ispunjenje dužnosti individualne volje zajednicu uvijek održava u tom postojanju, neprekidno je transformirajući (Taylor, 1975: 376). U ovom određenju, najjednostavnije rečeno, na djelu vidimo zajednicu koja se ostvaruje putem intersubjektivnosti, u kojoj je ona razlika između autonomog racionalnog subjekta i prirode ukinuta u sintezi višeg stupnja, dok je zjapeća »praznina radikalne autonomije« ispunjena normativnim, konkretnim sadržajem. Ovaj dijalektički odnos između individue i zajednice možda najbolje sažima Habermas kada, prateći određenje koje najprije daje Durkheim, izjavljuje da se »socijaliziranje sa svoje strane, dakako, ne smije shvatiti kao podružljavanje dane individue. Štoviše, ono tek dovodi do nečega individuiranog« (Habermas, 1986: 33).

Također je bitno ukazati na još jednu nekonzistentnost u Bernsteinovoj kritici. Navedeno određenje intersubjektivne zajednice predstavlja svojevrsnu »pregradu« onog jedinstva koje su mnogi filozofi Hegelovog doba vidjeli u grčkom polisu, što Taylor izričito napominje, imajući na umu upravo Aristotela i pojam *etosa* (Taylor, 1975: 378). Stoga se Bernsteinova tvrdnja da Taylor »ignorira, ili pak omalovažava tradiciju koju je inicirao sam Aristotel, opisujući *phronesis* i praktičnu mudrost« (Bernstein, 2000: 74–75) mora uzeti s izuzetno velikom rezervom.

3. *Sittlichkeit* kao sinteza *praxis* i *hermeneia*

Kod Taylora se, dakle, mogu ocrtati dvije dimenzije na kojima počiva intersubjektivna, običajnosna zajednica. Najprije imamo hermeneutičku dimenziju, određenu putem pojmova ekspresivističkog i samointerpretirajućeg subjekta, koja je podjednako zastupljena kao i dimenzija praktičnog djelovanja, koja se odnosi na interakciju s drugima unutar zajednice tek u kojoj se sebstvo može ispoljiti i prema sebi se – preko nagomilane zalihe znanja i značenja – reflektivno odnositi. Bernstein ovo jedinstvo izvanredno objašnjava, recimo, u svom pretresanju Gadamerove filozofije, govoreći o bitnom momentu primjene, odnosno aroprijacije (*appropriation*) u hermeneutici, koja se vezuje

za djelovanje unutar zajednice, nadovezujući se na Aristotelovo određenje *phronesis* (Bernstein, 2000: 128–129).

Zajednica koja počiva na ovakvim određenjima može se svesti na dva osnovna određenja, kako sažeto objašnjava Jean-Philippe Deranty, onoga što možemo nazvati apriornom intersubjektivnošću³ (Deranty, 2009: 195):

- 1) na ovisnost o intersubjektivnom odnošenju u danoj zajednici prilikom konstituiranja subjektivnosti;
- 2) na detaljan razvoj niza društvenih oblika na temelju tog primarnog (intersubjektivnog) oblika društvenosti.

Na ovome mjestu možemo također uputiti na Habermasa koji, govoreći o ranoj Hegelovoj filozofiji, smatra da interaktivna zajednica putem koje se sebstvo ispoljava i tek dobiva refleksivnu dimenziju, počiva na dvjema osnovnim aktivnostima ljudskog duha – dijalektici rada i dijalektici jezika – koje predstavljaju konvergentne medije procesa obrazovanja svijesti (Habermas, 1986: 37–40). Ovo Habermasovo određenje na određen način prati dvije spomenute dimenzije u kojima se kreće Taylorovo određenje običajnosti kao »etičke supstance« (Taylor, 1975; 1979) kao i Bernsteinov zahtjev za sintezom *praxis* i *hermeneia*, premda ni Bernstein ni Taylor posebno ne razmatraju proces rada. To je razumljivo ako se uzme u obzir da nijedan od njih ne potječe iz one neomarksističke tradicije iz koje potječe Habermas, a unutar koje je ovaj proces zauzimao jedno od ključnih mjesta. Umjesto toga, Taylor se, prateći romantičarsku tradiciju, više oslanja na jezično određenje samoekspresivnosti.

Jezik je za Taylora, što on stalno naglašava, osnovni medij preko kojeg se obrazuje sebstvo, a taj medij, koji naziva lingvističkom dimenzijom, prvenstveno se odnosi na one zalihe značenja koje se tokom razvoja jedne zajednice gomilaju kako bi bile upotrijebljene radi sve jasnijeg izražavanja i otjelovljenja svih osobina, želja i mišljenja određenog subjekta. Ukratko, u tim zaliham a značenja sadržana je čitava kultura jedne zajednice prema kojoj se ova odnosi refleksivno. Taylor podsjeća na značaj onoga što je primjerice Herder neprekidno isticao u pogledu odnosa jezika, mišljenja i života u određenju ekspresivizma: ljudski um i jezik možemo razumjeti jedino kao integralne dijelove danih oblika života, a ne kao nekakve više oblike koji su jednostavno pridodani našoj životinjskoj prirodi (Taylor, 1995: 91). Prema Tayloru, Herderovom određenju jezika, kojim se otvara novo poglavlje u razvoju duha, mogu se pripisati dvije zasluge (Taylor, 1995: 92–93):

- 1) kao prvo, uvid da se preko ekspresivnosti konstituira jezična dimenzija; ekspresivnost treba promatrati kao ono djelovanje koje istovremeno aktu-

2

Taylor pruža kratko etimološko određenje ovog pojma, koji se uglavnom prevodi kao »etički život«, »objektivna etika«, »konkretna etika« ili »etička supstanca«. Kod Hegela pojam *Sittlichkeit* poprima posebnu dimenziju, određenu preko njenog kontrasta s terminom *Moralität*, koji svoje etimološko porijeklo duže latinskoj reči *mores* (Taylor, 1975: 376). Naš prijevod oslanja se na etimološku osnovu reči *Sitten*, što se generalno prevodi kao 'običaj', te stoga glasi 'običajnost'. Za opsežan pregled razvoja ovog pojma i njegovog značaja za suvremenu društveno-političku

filozofiju vidi doktorsku disertaciju Marinka Lolića (2011).

3

Ovo je pojam koji uvelike figurira u suvremenoj kritici društva direktno se nadovezujući na postavke Hegelove filozofije objektivnog duha (vidi Honet, 2009; Honneth, 2014), u težnji k jednoj »normativnoj rekonstrukciji« socijalnih sfera i njihovom odnosu prema praksama i institucijama u kojima su vrijednosti određenog društva ili zajednice otjelovljene.

alizira naš odnos prema stvarima u svijetu i taj odnos predstavlja drugima u javnom prostoru;

- 2) drugi je značaj ono što bi se moglo nazvati »određenim holizmom značenja«, prema kojemu se jezik razmatra jedino u kontekstu čitavog skupa značenja i kroz jezičnu praksu koja je utkana u oblike života.

Ekspresivistički vid sebstva, dakle, u svojoj punoći i karakterističnosti može se ispoljiti u ovako određenoj interakciji jer ona nije napuštena u korist teorijskog znanja niti krivo pojmljena u asimetričnom spoju teorijskog i praktičnog u kojem praktično odnošenje jedino crpi normativne postavke iz teorijskog. Tako sebstvo nikada nije potpuno autonomno u svom praktičnom odnošenju kao kod Kanta, niti je bitno odvojeno od objektivirane prirode, već uvijek otvoreno za nove slojeve i interpretacije odnosa u zajednici. To čuva one uvijek svježije vidove kulture i onemogućuje potpunu transformaciju u puko instrumentalno djelovanje ovako ocrtanog praktičnog (samo)odnošenja, koje je uvijek otvoreno prema drugom i drugačijem. To Taylor potvrđuje u sljedećim redovima:

»Ali ljudi su ekspresivna bića na temelju svoje pripadnosti određenoj kulturi; a kultura se održava, razvija i prenosi unutar zajednice. Zajednica sama, na svom vlastitom nivou predstavlja ekspresivno jedinstvo« (Taylor, 1979: 2).

Ovo jedinstvo, u kojem se javlja jedan vid intersubjektivnog ekspresivizma, naposljetku je očuvano u institucijama i praksama koje otjelovljuju ali i neprekidno preispituju ustaljene oblike i transformiraju idiomatske karakteristike određene zajednice.

Ovakvo Taylorovo produbljivanje pojma običajnosti odgovara Hegelovom nastojanju da rekonstruira ovaj pojam, koji se zasniva na grčkoj ideji zajednice, odnosno *etosa*, s tom razlikom što u svojoj rekonstrukciji, za razliku od antičke, Hegel mora odgovoriti zahtjevu vremena i uklopiti pojam subjektivnosti u svoju koncepciju, što pri takvom pokušaju rekonstrukcije iziskuje dodatne napore. To možda na najadekvatniji način sažima Lolić, koji Hegelovo nastojanje opisuje kao radikalno preispitivanje antičke, novovjekovne i kritičke filozofije, u cilju obnove »aristotelovskog poimanja običajnosti posredovane modernom subjektivnošću« (Lolić, 2002: 140). Slično Hegelu, Taylor, rehabilitirajući ovu ideju u kontekstu angloameričke tradicije, teži njene uvide i rezultate povezati s vrijednostima modernih demokratskih institucija i određenjem koncepta slobode koji počiva u njihovom temelju.

Zaključak

Bernsteinov smo tekst uzeli kao polazište jer nam ukazuje na dvije stvari: prvo pruža sažet uvod u odnos angloameričke filozofske tradicije prema Hegelovoj filozofiji, a potom nam ukazuje na značaj njegove misli za suvremeni etičko-politički diskurs. Međutim, njegova kritika Taylorovih uvida, premda je na mnogim mjestima opravdana, odslikava upravo onaj jednostrani odnos angloameričke tradicije prema Hegelovom djelu. Iako ukazuje na značaj Hegelove filozofije za suvremeno demokratsko društvo i kao najjači moment Taylorove interpretacije ističe njegovo razmatranje Hegelove društvene i političke filozofije, Bernstein propušta objasniti značaj tog pojma upravo u kontekstu suvremenog etičko-političkog diskursa. Stoga mu i promiče uloga koju ključni pojmovi Hegelove filozofije (npr. pojam nužnosti) mogu igrati

u ovom diskursu jer se Bernstein u svojoj kritici uglavnom oslanja na prevladavajuća tumačenja analitičke filozofije, koja te pojmove sagledava jedino iz perspektive apsolutnog znanja i logičkog kretanja pojma, za razliku od primjerice Marcusea, za kojeg oni igraju odlučujuću ulogu u određenju slobode i napretka u ljudskom društvu. Zato je jedan od osnovnih ciljeva ovog rada bio, između ostalog, ukazati na to da je plodno polje za primjenu i razvoj hermeneutičko-praktičnih uvida Hegelove filozofije prije svega filozofija jenskog razdoblja u kojoj on teoriju društva zasniva u okvirima intersubjektivnog odnošenja i uzajamnog priznanja između individualnih aktera društvenog života, prije definitivnog zaokreta k sintezi subjektivnog i objektivnog duha u apsolutu, kasnije otjelovljenom u jednoj vrsti monarhističke države. U tom je pogledu kontinentalna filozofija, za razliku od tradicije američkih pragmatista i analitičara oksfordske škole, oduvijek ozbiljnije uzimala i na detaljniji način obrađivala hegelijansko nasljeđe, što je evidentno ne samo u radovima neomarksista i fenomenološko-egzistencijalističke škole u Francuskoj već i kod suvremenih socijalnih kritičara koji su i danas aktivni, kao što su to Jürgen Habermas i Axel Honneth.

Naravno, ostaje otvoreno pitanje je li samog Taylora ova Bernsteinova kritika potakla na reviziju i konsekvantnije stavove u pogledu Hegelove filozofije u kasnijim radovima, kao i pitanje načina na koji bi se Bernstein ponio prema kasnijim Taylorovim interpretacijama kako Hegelove filozofije tako i određenja sebstva te koliko bi taj dijalog bio plodan za oba mislioca. Nažalost, Bernstein u ranijim radovima razmatra Hegelovu filozofiju samo u okviru njenog značaja za Marxovu misao, uzimajući u obzir samo nekoliko osnovnih pojmova koje Hegel razvija počevši od *Fenomenologije duha* (Bernstein, 1971), dok mu se u kasnijim radovima vraća kako bi naglasio pregnantni značaj koji Hegelova misao može imati za daljnji razvoj pragmatičke tradicije (Bernstein, 1983, 2010, 2014), ipak sagledavajući taj značaj kroz uske okvire Peirceove, Jamesove i Deweyjeve recepcije.

Tako dolazimo do dva konačna zaključka. Prvo, ako Bernstein već poduzima kritiku Taylorovog djela, treba mu suprotstaviti vlastito tumačenje svih spornih mjesta koja nalazi u njegovoj studiji o Hegelu (*to meet him on his own ground*), što on ne čini ili čini vrlo šturo, uglavnom se fokusirajući na formalne, ali ne i sadržajne aspekte kako Hegelove filozofije općenito tako i Taylorovog djela koje kritizira. Drugi problem, koji također spominje, ali nigdje zaista ne razvija, neosporni je značaj rane Hegelove filozofije za suvremeni etičko-politički kontekst. Naposljetku bi se moglo kazati da je opći dojam koji Bernsteinova kritika ostavlja taj da se i sama upisuje u onaj odnos angloameričke tradicije koju pokušava prevladati, a unutar čijeg sklopa intrigantan naslov teksta »Why Hegel Now?« nema istu težinu kao u europskoj.

Literatura

- Bernstein, Richard, J. (1971), *Praxis and Action; Contemporary Philosophies of Human Activity*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Bernstein, Richard, J. (1983), *Beyond Objectivism and Relativism: Science, Hermeneutics and Praxis*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Bernstein, Ričard (2000), prir. Obrad Savić, *Odgovornost filozofa*, Beograd: Beogradski Krug.
- Bernstein, Richard, J. (2010), *The Pragmatic Turn*, Cambridge: Polity Press.
- Bernstein, Richard, J. (2014), »Richard J. Bernstein's Response«, u: Green, Judith M. (ur.), *Richard J. Bernstein and Pragmatist Turn in Contemporary Philosophy*, New York: Palgrave Macmillan, str. 53–55.
- Deranty, Jean-Philippe (2009), *Beyond Communication: A Critical Study of Axel Honneth's Social Philosophy*, Leiden: Brill.
- Habermas, Jürgen (1986), *Tehnika i znanost kao »ideologija«*, Zagreb: Školska knjiga.
- Habermas, Jürgen (1988), *Filozofski diskurs moderne: dvanaest predavanja*, Zagreb: Globus.
- Habermas, Jürgen (2001), »From Kant's 'Ideas' of Pure Reason to the 'Idealising' Presuppositions of Communicative Action«, u: Rehg, William and James Bohman (ur.) *Pluralism and the Pragmatic Turn: The Transformation of Critical Theory*, Cambridge: The MIT Press.
- Hegel, G. V. F. (1974), *Fenomenologija duha*, Beograd: BIGZ.
- Hegel, G. W. F. (1983), *Jenski spisi*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Hegel, G. W. F. (1987), *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Hegel, G. W. F. (1989), *Osnovne crte filozofije prava*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Hegel, G. V. F. (1990), *Sistem običajnosti*, Beograd: Moderna.
- Honet, Aksel (2009), *Borba za priznanje (moralna gramatika društvenih sukoba)*, Beograd: Albatros Plus.
- Honneth, Axel (2014), *Freedom's Right: The Social Foundations of Democratic Life*, Cambridge: Polity Press.
- Lolić, Marinko (2011), *Problem običajnosti u Hegellovoj političkoj filozofiji*, doktorska disertacija, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Lolić, Marinko (2002), »Problem običajnosti u Hegellovoj filozofiji«, *Filozofija i društvo* (19–20): 139–155.
- Marcuse, Herbert (1987), *Um i revolucija*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Ritter, Joachim (1989), *Hegel i francuska revolucija*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Taylor, Charles (1975), *Hegel*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, Charles (1979), *Hegel and Modern Society*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, Charles (1985a), *Human Agency and Language*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, Charles (1985b), *Philosophy and the Human Sciences*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, Charles (1989), *Sources of the Self*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, Charles (1995), *Philosophical Arguments*, Massachusetts: Harvard University Press.

Vladimir Nocić

**Reception of Hegel's Social and Political Thought
in the Work of Charles Taylor**

Bernstein's Criticism of Taylor's Interpretation of Hegel

Abstract

This paper considers the role that Hegel's social and political philosophy plays in modern Anglo-American philosophical tradition. The author accordingly begins with the criticism of Charles Taylor by Richard J. Bernstein, regarding the former's study on Hegel's philosophy. By analyzing two fundamental concepts on which Taylor's reception of Hegel is based – expressivist definition of the self and ethical life – the author shows that these problems are essentially inseparable and that they are nothing but two manifestations of one core problem, which pertains to the definition of the subject within the community in which it is shaped during interaction with others. The author concludes that Bernstein's criticism of Taylor's study is mostly limited to the noetic and theoretical aspects of Hegel's philosophy, while neglecting the social and political ones. Consequently, it fails to satisfactorily establish the significance of Hegel's philosophy of objective spirit in a modern socio-political context. In the Anglo-American tradition, this significance is most adequately established and represented by Taylor.

Key words

Charles Taylor, Richard J. Bernstein, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, ethical life (*Sittlichkeit*), expressivism, the self, self-interpretation, hermeneutics, *praxis*